

Г.Д.Зленко

МИХАЙЛО КОМАРОВ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА

(До 150-річчя від дня народження)

На бурхливій хвилі українського духовного відродження, що прокотилася в Одесі влітку 1918 р., визріла ідея заснувати тут першу національну бібліотеку. «В Одесі, - писав редактор газети «Вільне життя» М.Слабченко, - зараз дві значні бібліотеки: цілком наукова університетська і для широких кіл людної публічна. Залишаючи на боці університетську бібліотеку, яка має спеціальні завдання... і українізація якої залежить од українізації цілого університету, зараз можна балакати лише про публічну бібліотеку. Звичайна чемність повинна була б підказати міському самоврядуванню ... що вже час звернути увагу на цілком справедливі домагання одеської української людної і утворити при публічній бібліотеці українські відділи, цебто перестати лічити українську мову, літературу, історію, географію за руські. В цім, власне, і виявилась би українізація бібліотеки, ця українізація ніскільки б не ламала бібліотечного укладу, ніскільки б не порушила бібліотечної гармонії. Але про таке, навіть маленьке: щоб в публічній бібліотеці були українські відділи, нема чого й гадати. Досить яскраве вороже відношення до всього українського міського самоврядування... Зовсім натурально, що в одеської української інтелігенції мимоволі виникає думка про утворення в Одесі значної української бібліотеки... Потреба в українській бібліотеці в Одесі пеку-ча...»¹

Прихилиючись до цієї вельми актуальної думки, один з кореспондентів «Вільного життя» педагог і лексикограф В.Буряченко згадав зібрання книжок славнозвісного літературного й культур

ного діяча М.Ф.Комарова, яке, на його погляд, могло б стати реальним підмурівком української бібліотеки в Одесі. «Не можна лишити, — наголосив він, — щоби такий скарб марно лежав у той час, коли відчувається така нагальна потреба в українських бібліотеках»².

Комарова тоді вже не було на білому світі. Серце його не витримало втрати дорогих людей - Михайла Коцюбинського і Лесі Українки - й зупинилося наприкінці першого серпневого тижня 1913 р. Проте його книгозбірня в основному своєму складі збереглася завдяки толерантному ставленню дітей до батькового заповіту. Переживши на схилі віку розгром жандармами створеної ним «Просвіти», зазнавши принизливих обшуків і погроз в'язницею, Комаров дедалі більше підупадав на силі й усе частіше обмірковував долю домашнього архіву та бібліотеки. Він визнавав їхню вагу для родини, що також активно працювала в українській культурі, однак ще гостріше усвідомлював значення свого спадку для майбутнього рідного народу. Тому в тестаменті розпорядився безкоштовно передати кілька шаф з надбаними книжками тому українському культурному закладові, який існуватиме в Одесі на час його кончини.

Поховавши батька, старший син Богдан звернувся до товариства «Українська хата», що заступило зліквідовану «Просвіту», з пропозицією прийняти батьківську бібліотеку. «Українська хата», - згадував він, - під той час перебувала лиху годину, матеріально дуже бідувала і навіть не мала свого власного пристановища. Прийняти бібліотеку М.Комарова, що числила до 3000 назв, вона не змогла, і серед членів її виникла думка

© Зленко Григорій Дем'янович, Київ, 1994

передати бібліотеку до Одеської публічної з умовою, щоб вона склала там окремий відділ ім. М.Комарова. Адміністрація ... з радістю привітала цю думку і погодилась на утворення спеціального відділу ... обіцяючи перенести до нього також всі українські книжки, які були вже до того часу в публічній бібліотеці, і направляти туди й всі пізніші надбання українською мовою ... Та проте справа до цього не дійшла ... світова війна стала на перешкоді: штат Одеської публічної бібліотеки було значно скорочено і виявилось, що влаштувати український відділ для громадського вжитку можна буде тільки після скінчення війни. Таким чином, бібліотека М.Комарова продовжувала лежати без загального вжитку, переховуючись в родині покійного ...³

Власну книгозбірню Михайло Комаров плекав зі шкільних та студентських літ, що минули в стінах Катеринославської гімназії і Харківського університету. Вийшовши з російського середовища, Комаров рано відчув невситиму любов до українського друкованого слова й визначив своє місце в суспільному житті як його речника й захисника. «Для нього ... - відзначав М. Зеров, - українське слово було «єдине добро», «пам'ятка колишньої слави і запорука майбутнього розцвіту», і на службі тому слову він узяв на себе найневдячнішу, найкопіткішу частину — реєстрацію: реєстрацію бібліографічну [та] реєстрацію біографічну, некроложну ...»⁴

Робота над численними покажчиками українських друків - від «Енеїди» Котляревського 1798 р. до видань початку ХХ ст. - вимагала надійної джерельної бази, якої Комаров не мав: ні в Харькові, де вчився на правника, ні в Острогозьку Воронежської губернії, ні в Києві та Умані, де обіймав скромні посади присяжного повіреного й нотаріуса, ні в Одесі, де остаточно замешкав з осені 1887 р.

Над українською мовою тяжіли два геноцидних акти царського самодержавства - Валуєвський циркуляр 1863 й Емський указ 1876 рр., які унеможливлювали заснування українських друкарень та бібліотек. Українську книгу можна було випустити з великої ласки ревної догідниці російської влади - цензури, та й то в російській друкарні, за умови «дотримання існуючого пра-

вопису», тобто, правопису російського. Про відкриття української бібліотеки годі було навіть мріяти.

Тож Михайло Федорович міг покладатися тільки на самого себе, на власну поінформованість, що потребувала значних коштів, зусиль і часу. З молодих літ хворий на серцеву недугу, незаможний, постійно перевантажений службовими обов'язками, Комаров розсилав сотні листів надійним друзям з проханням роздобути ті чи інші книжки, часом витрачаючи на них останні копійки. Він не надився на унікальні — інкунабули, палеотипи й раритети. Інтереси Комарова зосереджувалися в основному на поточній книжковій продукції, про що свідчать укладені ним посібники: «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1883), «Бібліографічний покажчик матеріалів для вивчення життя і творів Т.Г.Шевченка» (1886), «Додаток до бібліографічного покажчика матеріалів для вивчення життя і творів Т.Г.Шевченка» (1887), «Бібліографічний покажчик творів С.Руданського і знадобів до його життєпису» (1895), «Т.Шевченко в літературі й мистецтві» (1903), «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його» (1904), «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815-1906)» (1906), «До «Української драматургії». Збірка бібліографічного знадобку до історії української драми і театру за 1905-1912 рр.» (1912) тощо.

Бібліотека була робітнею Михайла Федоровича. Вона поповнювалася тим, що подеколи все ж виходило в Харькові й Києві, Херсоні й Одесі, Чернігові й Черкасах, Полтаві та Єлисаветграді, що проривалося через кордон зі Львова й Чернівців. На багатьох доставлених поштою книжках стояли інскрипти українських поетів і прозаїків, істориків і статистиків. Вони хвилювали й зігривали душу Комарова: отже, рідне слово не скоряється, долаючи заслони й перепони, несе між люди свою правду, наснагу й красу; отже, в Україні усвідомлюють важливість того завдання, яке він добровільно взяв на свої не дуже міцні плечі.

Оцінюючи бібліографічну й книгознавчу

діяльність Михайла Федоровича, А. Кримський підкреслював: «... він показав українцям і ворогам українства, що наше письменство не таке-то вже й убоге, як звичайно всі думали; він нагадав і нетямущим українцям і україножерам (для них Галичина була тоді побільше ще terra incognita), що українське письменство не скрізь так нидіє, як у Росії ... що українофільство — це зовсім не справа маленької групи людей (як бажалося б декому довести), а це дуже широкий суспільний потік, і має він рясні джерела в нашій історичній минувшині»⁵.

На схилі віку Комаров працював особливо напружено. Йому надсилали вже не тільки книжки, а й витинки з періодики, списки різноманітних публікацій, біографічні матеріали. Михайло Федорович розгорнув упорядкування двох фундаментальних праць — покажчика українського книгодруку ХІХ ст. та біобібліографічного словника українських авторів. Обидва посібники він завершив, але не знайшов видавця. Майже в розпачі занотував на порозі 1903 р.: «З болем болющим мушу і на сей раз, як і давніше, насамперед визначити, що правне чи, вірніше мовити, безправне становище України не змінилось: відомий усім наказ 1876 року досі не скасований, і досі він тяжким тягарем душить наше слово, наше письменство, а разом і все культурне життя України. Не дивно ж, що воно сковане на Україні геть далеко більше, ніж деінде в Росії, бо, окрім спільних усім тяжких умов громадського життя, наша бідолашна Україна мусить ще відчувати тяжку образу й кривду, яку заподіяла нам заборона нашого рідного слова⁶. Єдиною втіхою були листи з різних куточків України, в яких ішлося про докончу необхідність його мозольної праці. «Я чув, що ви упорядковуєте новий «покажчик», — писав, скажімо, правник і журналіст М. Дмитрієв з Полтави 1903 р. Хоч ви самі добре знаєте, але ж не можу промовчати і не висловити бажання якомога скоріше побачити його, бо потреба у йому величезна»⁷.

Рукописи цих праць, а також ряд інших неоприлюднених матеріалів батька Б.М.Комаров запропонував бібліографічній комісії Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Як видно з листа-відповіді її керманича В.Дорошенка від 4 грудня

1913 р.⁸, комісія зголосилася придбати весь архів небіжчика. Та невдовзі між Одесою і Львовом проліг не лише державний кордон, а ще й фронти першої світової війни. Багатющий архів Михайла Федоровича, як і бібліотека, залишилися у дітей.

І за життя власника неоціненого скарбу, і після його смерті книгозбірня та не видані матеріали охоче надавалися у розпорядження всіх, хто бажав ознайомитися з ними чи використати з дослідницькою метою. «Гонитва за книжкою, - читаємо у спогадах члена місцевої «Просвіти» А.Ніковського (майбутнього вченого, публіциста й діяча першої української держави), - пішла слідами приватних збірок, бо Одеська публічна бібліотека, не вважаючи на те, що директором її був «я сам малорос» проф. Попруженко, являла з українського погляду суху, неплідну, нудну пустелю. Отже, я протоптав стежку до бібліотеки М.Ф.Комаря (так його звали всі знайомі і так він сам часто підписувався у друці. - Г.З.), бібліографа й бібліофіла, а він у своїй строгій тактовності знайшов спосіб легалізувати мої атаки: дав роботу по каталогізації його бібліотеки, а прийшовши з роботи в своїй нотаріальній конторі, оповідав багато й докладно з приводу кожної булої на черзі книжки або ж характеризував знаних йому українських літературних і громадських людей. Як я добре напасся коло книжок і самого М.Ф. Комаря, мене заступив Федір Панченко (у подальшому - викладач одеських навчальних закладів; як і А.В.Ніковський, одна з жертв сфальсифікованої органами ДПУ так званої справи «Спілки визволення України». - Г.З.), а за ним Г.Д.Саливон (майбутній книгознавець; помер у середині 20-х р. — Г.З.), що поглибив тоді свою любов до книжки, пізнав її краще та зрозумів цінність систематичного збирання книг. Науку М.Ф.Комаря Саливон цинив дуже високо - ясно, що за старих часів підібрати комплекти галицьких видань було справою нелюдської труднощі...»⁹

На превеликий жаль, архів Михайла Федоровича спіткала лиха доля. Коли Б.М.Комаров на початку 1930-х років був репресований і опинився на засланні, згадані рукописи біобібліографічної та бібліографічної праць шез-

ли за обставин, досі не з'ясованих. Невідомо також, до чиїх рук потрапили оригінали численних листів, адресованих Михайлові Федоровичу, та інші його матеріали й документи. Лише незначну частку їх хтось після арешту Б.М.Комарова передав до нинішньої Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького, де вони зберігаються і сьогодні. Тоді ж сюди потрапила й машинописна копія листів (близько двохсот авторів) до Михайла Федоровича, що становить понад тисячу аркушів великого формату¹⁰.

Тривалий час ця копія була огорнута серпанком таємничості, доки через ленінградського літературознавця І.Я.Айзенштока, що наприкінці 1920-х років був ученим секретарем Інституту ім.Т.Г.Шевченка в Харкові, вдалося встановити, що тієї пори Українське бібліографічне товариство в Одесі, яке очолював Б.М.Комаров, збиралося видати архів Михайла Федоровича¹¹. Підготували машинопис адресованих йому листів - та на тому після «великого перелому» й склали пера. Згодом зникли оригінали й перший примірник копії. Дослідникам історичних шляхів українського письменства дісталися аркуші «з копії», виправлені чиєюсь рукою. І то, як мовиться, - велике щастя. Адже послання до Комарова могли взагалі не дійти в наш день, незважаючи на їхнє колосальне фактографічне значення. Втім, листів Лесі Українки, Агатангела Кримського та ряду інших видатних майстрів слова не маємо навіть у копіях, хоча вони існували.

Доля бібліотеки Комарова склалася значно краще. На її базі весною 1919 р. в Одесі було відкрито Національну книгозбірню, яку очолив спеціальний комітет за участю Б.М.Комарова¹². Через деякий час цей заклад перетворено на Українську державну бібліотеку ім. Т.Г.Шевченка, директором якої став Богдан Михайлович¹³. Книгозбірня його батька гідно прислужилася серії книго- й літературознавчих студій, зокрема М.Зерова, А.Музички, О.Рябініна-Скляревського, М.Ясинського та ін. Досліджуючи ці студії взимку 1929 р., одеський прозаїк В.Миколук занотував: «... небіжчик Комаров докладав праці,

аби придбати ці вельми цінні видання, давні газети й журнали ... Тому значення одеської Української бібліотеки [ім. Т.Г.Шевченка] виняткове»¹⁴.

Восени 1930 р. фонди комаровського зібрання за ухвалою Наркомату освіти УРСР влилися до Одеської державної публічної бібліотеки (згодом - Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького). В наступні часи не обійшлося, видима річ, без деяких втрат книжок Михайла Федоровича, але головний корпус зберігся. Тепер цей скарб планується відокремити в меморіальну бібліотеку М.Ф.Комарова, що буде прикрасою ОДНБ (їй давно годилося б надати ймення Михайла Федоровича, який був найвідомішим з українських діячів міста за майже двохсотлітнє його існування, свою квартиру в Одесі перетворив на широко знаний осередок українства в причорноморському краї. Про нього віддали не лише в Україні, а й далеко поза її межами, аж до Владивостока¹⁵.

Немає сумніву, що після відновлення бібліотеки М.Ф.Комарова на нас чекають цікаві знахідки, як було років з тридцять тому, коли авторів цих рядків поталанило відшукати в одному з комаровських конволютів рідкісну збірку віршів «Дещо з перекладів самостійних творів», що належали перу небожа великого Кобзаря - Йосипа Варфоломійовича Шевченка (псевдонім - І.Гріненко)¹⁶. Завдяки передбачливості Комарова, який прихистив книжечку й розшифрував приbrane прізвище, статті про Й.В.Шевченка увійшли до другого видання Української Радянської Енциклопедії та до Української Літературної Енциклопедії. Це - лише один з прикладів, як спадщина Михайла Федоровича «втручається» у наші нинішні культурні й літературні справи, стаючи їхнім невід'ємним складником.

Життя Комарова минуло під Франковим гаслом: «Працювать, працювать, працювати, в праці сконать!» Творчий його набуток служив і ще довго служитиме подальшому розвитку української духовної сфери. Властиво, в новій Україні велетенське значення його тільки починає розкриватися.

- ¹ *Дейнека Михайло (Слабченко М.Є).* Про українську бібліотеку в Одесі // *Вільне життя*. — (Одеса), 1918. — 11 серп.
- ² *Буряк В. (Буряченко В.Ф.).* Невикористаний скарб // *Там само*. — 1918. — 24 лип.
- ³ *Комаров Б.М.* Українська державна бібліотека ім. Т.Шевченка в Одесі // *Бібліолог. вісті*. — К., 1925. — № 1-2. — С. 76.
- ⁴ *Зеров М.К.* Листи Я.І. Щоголева до М.Ф. Комарова // *Україна*. — К., 1930. — Кн. 1-2 (39). — С. 146-147.
- ⁵ *Кримський А.Ю.* Михайло Комар // *Кримський А.Ю. Твори: В 5 т.* — К.: Наук. думка, 1972. — Т. 2. — С. 594.
- ⁶ Цит. за: *Музичка А.В.* М.Комаров як літературний критик і літературознавець // *Літ. архів*. — Х., 1930. — Кн. III-IV. — С. 60.
- ⁷ Відділ рідкісної книги і рукописів Одес. держ. наук. б-ки ім.М.Горького. — Ф. 28 (М.Ф. Комаров), карт. 2, од. зб. 481, арк. 84.
- ⁸ Цей лист на час ознайомлення з ним автора статті (серпень 1974 р.) у відділі рукописів ЦНБ НАН України не був каталогізований із цілком зрозумілої причини: В.І. Дорошенко в Радянській Україні був *persona non grata*. Тому посилання на документ подається без належних «паспортних даних».
- ⁹ *Ніковський А.В.* Г.Д. Саливон: (Спогади) // *Бібліолог. вісті*. — 1927. — №3 (16). — С. 107.
- ¹⁰ Як видно з нотатки В.Ф. Лазурського, «Архів М.Ф. Комарова» (Записки Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. — Одеса, 1929. — №2-3. — С. 150), «в цьому архіві зібрано близько 1000 листів від 214 кореспондентів Михайла Федоровича за роки 1880-1913». Очевидно, на час копіювання їх певна частина епістолярію не була надана в розпорядження друкарки.
- ¹¹ Див. про це також: *Б.К. (Комаров Б.М.).* З життя «Українського бібліографічного товариства в Одесі» // *Бібліолог. вісті*. — 1928. — №1(18). — С. 158-159.
- ¹² *Єромонах Микита (Кожин М.).* Національна книгозбірня // *Нові шляхи*. — Одеса, 1919. — 16 берез., №5. — С. 3; *Одеська Українська книгозбірня та читальня // Боротьба*. — (Одеса), 1919. — 18 трав.
- ¹³ *Бібліолог. вісті*. — 1923. — №3. — С. 54.
- ¹⁴ Цит. за: *Зленко Г.Д., Дун А.З.* Судьба одной библиотеки // *Кн. обозрение*. — М., 1972. — 17 марта, № 2. — С. 12.
- ¹⁵ Коли М.Ф. Комаров помер, на його кончину відгукнулася одна з владивостоцьких газет, умістивши некролог, передрук якого див.: *Дун А.З.* Поклон владивостокецв / Предисл. Г.Д.Зленко // *Вечерняя Одесса*. — 1991. — 25 апр.
- ¹⁶ Див.: *Зленко Г.Д.* Книга пам'яті: Оповіді та розвідки літ. слідопита. — Одеса: Маяк, 1917. — С. 95-106.

КАЛЕНДАР У КНИЖКОВИХ ВИСТАВКАХ

Зоряна Маринович Зі спадщини А.Шептицького

31 травня 1994 р. в науковій бібліотечі Львівського університету відбулося урочисте відкриття книжкової виставки, присвяченої 50-й річниці від дня смерті митрополита Галицького архієпископа Львівського і Кам'янець-Подільського Андрея Шептицького. Експонувалися прижиттєві видання його праць, зокрема філософсько-богословські твори «Божа мудрість», «Наша віра», «Пастирські листи та послання до духовенства, вірних епархії». Численні матеріали розкривали діяльність митрополита як культурного й громадського діяча. Значне місце займала література, подарована бібліотечі главою греко-католицької церкви Мирославом Іваном кардиналом Любачівським. Це збірник «Богословія», започаткований митрополитом Андреем (нині видається Українським Богословським товариством у

Римі) та окремі видання документів і матеріалів з історії Української церкви. Серед них - «Моцумента Україна Гісторика» у 14-ти томах, зібраних митрополитом А.Шептицьким; публікації Йосипа Сліпого про митрополита; статті з часописів «Визвольний шлях», які розкривають багатогранну діяльність Шептицького. Великий інтерес викликає публікація вченого Львівського університету Густава Цвенгроша «В обороні основ українства нації на Паризькій мирній конференції 1919 року» в журналі «Дукля» (1993 р.).

Виставку відкрив директор бібліотеки М.Божко. З привітанням від Блаженнішого патріарха Мирослава Івана кардинала Любачівського звернувся професор Католицького університету в Римі архімандрит отець Любомир Гузар. Він розповів про

родину Шептицьких та митрополита Андрея.

Референт Блаженнішого патріарха УГКЦ Мирослава Івана кардинала Любачівського отець Кость Панас у своєму виступі зауважив, що спадщина «галицького Мойсея» потребує глибокого вивчення.

М.Божко запропонував усім бібліотекам Львівського методичного об'єднання також організувати книжкові виставки літератури до роковин смерті А.Шептицького. Всебічну допомогу в цьому питанні надаватиме НБ Львівського університету.